

Fakta om talharpan

Hela Europa kommer att se och höra talharpan på Eurovision Song Contest. Men under 1900-talet var instrumentet utrotningshotat. Vid ett par tillfällen på 1900-talet var antalet spelmän bara ett halvdussin.

Talharpan är liten och placeras i knäet. Genom ett hål i övre delen sträcker spelmannen fram vänsterhanden och pressar strängarna med naglarna eller fingrarnas baksidor och drar samtidigt stråken uppifrån med högerhanden. Fram kommer en mjuk och hes ton. Instrumentet har förmodligen spelats över stora delar av Europa. Svenskarna spelade talharpa åtminstone på vikingatiden och några tog med sig instrumentet när de flyttade till Estland på 1200-talet.

När Karl Russwurm år 1855 gav ut sin etnografiska bok "Eibofolke..." skrev han att talharpan var vanligast på Ormsö och bland svenskarna på Dagö. Han skrev också att den gamla säckpipan fortfarande spelades ibland på Rågöarna, men att fiol var det vanligaste instrumentet bland estlandssvenskarna.

Konstnären Ernst Herrmann Schlichting gav året innan ut en bok med litografier från de estlandssvenska bygderna. På teckningen med ett Ormsöbröllop spelas en talharpa och på bröllopsteckningen från Rågöarna och Vippal spelas säckpipa, som tillverkades av en sälmage.

Estlandssvenskarna bytte på slutet av 1800-talet säckpipa och talharpa mot dragspel och fiol. I den frikyrkliga väckelsen associerade man inte sällan talharpan med synd och valde modernare stränginstrument.

Nästa gång talharpan nämns är 1903 när den finlandssvenske musiketnologen Otto Andersson besökte Ormsö för att samla in folkvisor och upptäckte Ormsöbornas egendomliga instrument. Hans Renkvist och Urbas Anders Ahlström spelade folkvisor för honom. Han hörde talas om ytterligare två spelmän men de vägrade spela talharpa för honom eftersom de var med i den religiösa väckelserörelsen.

En femte spelman dök upp i Helsingfors 1908. Svenskättingen Jurri Bruus hade seglat dit från Dagö. Han satt på kajen och spelade talharpa för att få in litet extrapengar. Otto Anderssons inspelning när Bruus spelar sex så kallade lajkar (korta sånger) är den äldsta med estnisk folkmusik över huvud taget.

Under arbetet med sin doktorsavhandling hittade Andersson ytterligare två talharpsspelare på Ormsö, John Berggren och Anders Vaksam. Och Estniska musikmuseets grundare August Pulst har namngivit ytterligare en Ormsöspelman, Anders Appelblom.

Pulst arrangerade konsertturnéer med folkmusik under mellankrigstiden och minst fem estniska män deltog med talharpa: Mart Kaasen, Peeter Piilpärk, Anton Proos, Johannes Rosenstrauch och Aadu Volberg. Flera av dem kom från nordvästligaste Estland, där även svenskbygderna ligger.

Tidningen Kustbon utkom i Tallinn 1918-1940 och där nämns talharpan några gånger som något unikt för Ormsö, men det finns inga annonser för eller recensioner om några konserter eller liknande.

Kunskapen att spela talharpa tycks ha försvunnit i Estland under andra världskriget.

Dagö var ju ett centrum för talharpan enligt Russwurm och Gammalsvenskbyborna behöll traditionen i Ukraina efter tvångsflytten dit 1782. Johannes Simonsson Hoas flyttade i början av 1900-talet till Kanada och spelade så sent som på 1960-talet på en talharpa han byggt själv i Kanada.

Bland estlandssvenskarna, som flytt till Sverige under kriget, dök talharporerna upp igen, bland annat på ett par så kallade hembygdsdagar 1968 och 1973. Minst tre män kunde då spela

instrumentet, Johan Ahlström (son till Anders Ahlström), Anders Westerberg och Johannes Österberg, alla flyktingar från Ormsö. Troligen lärde sig Westerberg och Österberg att spela talharpa i tonåren av Appelblom på Ormsö.

Österberg uppträdde 1975 i tv-programmet ”Visor kring Östersjön”, och det var kanske det här programmet som blev vändpunkten för instrumentet. Det sågs av den rikssvenske spelmannen Styrbjörn Bergelt, som hade läst Otto Andersson. Han åkte hem till de tre männen för att lära sig spela. En av Bergelts första elever blev Svante Lagman. Då fanns åtminstone fem personer som kunde spela talharpan.

På 1980-talet började intresset växa i Estland för den genuina folkkulturen som fanns före den sovjetryska ockupationen, även för musiken och danserna från de gamla svenskbygderna. Centrum var staden Viljandi där man till och med kan studera folkmusik på högskolenivå. Där kände man till den finska jouhikkon och hade läst om talharpan. Musikerna från Viljandi valde att förlägga kurser i att bygga och spela talharpa på just Ormsö, och det var där Ramo Teder och Marko Veisson i Puuluup upptäckte instrumentet och började använda det till sina sånger.

Ormsöbornas namn talharpa kommer förmodligen från det tagel som strängarna tillverkades av. Instrumentet har också kallats stråkharpa. Esterna säger Hiiu kannel eller Rootsi kannel (Dagö- eller svenskharpa). På engelska kallas harpan bowed harp eller bowed lyre. I östra Finland spelas fortfarande ett liknande instrument, jouhikantele eller jouhikko (stråk- eller tagelharpa).

(Texten bygger på Ain Haas' artiklar i estlandssvenskarnas tidskrift Kustbon.)

Mer läsning:

Otto Andersson:

”Stråkharpan: en studie i nordisk instrumenthistoria”, doktorsavhandling 1923.

”The bowed harp”, 1930.

Ain Haas:

”Talharpan återkomst” Kustbon dec 2015. Bland annat namnges spelmännen i början av 1900-talet och på 1960-talet.

”Nya upptäckter om talharpan” med bland annat teckningar av liknande instrument från hela Europa. Kustbon juni 2019.

Karl Russwurm:

”Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö” Utgiven 1855.

Ernst Herrmann Schlichting:

”Trachten der Schweden an den Küsten Estlands und auf Runö”. Utgiven 1854.